

Knygų lentynoje

APIE REZISTENCIJĄ IR ŠEŠIAS BIRŽELIO SAVAITES

Rec.: Rezistencijos pradžia: 1941-ųjų Birželis: dokumentai apie šešių savaitių Laikinąją Lietuvos Vyriausybę / Sud. V. Landsbergis. Vilnius, 2012, 110 p.

Birželio sukilimas ir šešios Laikiniosios vyriausybės veiklos savaitės – iki šiol neišsemta Lietuvos istorijos problema. Šiuo klausimu nemažai publikacijų paskelbė istorikai Saulius Sužiedėlis, Valentinas Brandišauskas, Sigitas Jegelevičius, Arūnas Bubnys ir kt. Kita vertus, reikėtų sutikti su Kęstučio Gimiaus nuomone, jog nuoseklus, apibendrinančio pasakojimo, atskleidžiančio ne tik kas įvyko, bet ir pateikiančio atsakymus kodėl įvyko, iki šiol nėra¹. Dėl to visos iniciatyvos prisiminti ar kalbėti apie sukilimą ir Laikinąją vyriausybę dažnai yra palydimos istorikų, viešųjų intelektualų ar politikų aršių diskusijų ir ginčų, kurie iškelia daug klausimų ir problemų, bet lygiai taip pat nepateikia atsakymų į juos.

Ne išimtis ir Laikiniosios vyriausybės vadovo Juozo Brazaičio-Ambrazevičiaus palaikų perlaidojimas Kaune, ir tam skirti renginiai, tiksliau, po jų paskelbtos publikacijos Lietuvos ir užsienio spaudoje. Būtent tai ir buvo pagrindinis akstinas pasirodyti naujai profesoriaus Vytauto Landsbergio parengtai knygai. Leidinyje pateikiami jau anksčiau atskirose publikacijose skelbti su Laikinąja vyriausybe susiję dokumentai ir liudijimai, taip pat profesoriaus pastabos bei komentarai. Skaitant pastaruosius svarbu atkreipti dėmesį į paties profesoriaus požiūrį į aptariamus įvykius ir jų interpretacijas istorikų parašytuose darbuose.

Vertindamas jau istorikų (ne)nuveiktus darbus, V. Landsbergis ragina atsisakyti teisuoliškumo ir moralizavimo, o įvykius, vykusius sukilimo bei

Laikiniosios vyriausybės egzistavimo metu, vertinti pagal buvusias aplinkybes ir tuo metu veikusių žmonių turėtą informaciją. Savo tekste „Birželio gaisrai“ profesorius pasisako prieš apibendrinančias formuluotes, o atskirus įvykius ir juose dalyvavusius žmones siūlo vertinti atskirai: „<...> Laikiniosios vyriausybės pusantro mėnesio blokuojama veikla ir kariniai bei smurtiniai to laikotarpio valdžių, kariuomenių bei kitų ginkluotų darinių ar tiesiog nusikaltėlių veiksmai, nekaltant jau apie visą 3–3,5 metų Vokietijos okupaciją ir sisteminių holokaustą, yra trys nesuplakami dalykai, verti kiekvienas atskirai gerai iširti“ (p. 101).

Kalbėdamas apie patį Birželio sukilimą ir Laikinąją vyriausybę, V. Landsbergis pirmiausia akcentuoja pasipriešinimą, kaip natūralią reakciją į 1940-ųjų nesipriešinimą. Sukilimas buvo nukreiptas prieš besitraukiančią Raudonąją armiją, tačiau Vyriausybės sudarymas bei paskelbimas kirtosi ir su vokiečių okupaciniais planais. Kartu rezistencija suvokiama ne tik kaip ginkluota kova, bet ir kaip pasipriešinimas proto pavergimui. Šiuo požiūriu profesoriaus mintys yra artimos Juozui Brazaičiui, kuris rezistenciją suvokė ir kaip kovą dėl pačios istorijos, ir dėl to, kokia šviesa ji bus nušviečiama ateities kartų atmintyje. Visi šie motyvai atsispindi ir dalyje skelbiamų dokumentų: J. Ambrazevičiaus žodyje prie partizanų kapo (p. 22), J. Ambrazevičiaus kalboje paskutiniame Vyriausybės posėdyje rugpjūčio 5 d. (p. 24), memorandume generaliniam komisarui Lietuvoje Adrianui von Rentelnui (p. 34) bei Laikiniosios vyriausybės autobiografijoje (p. 44). Šie dokumentai atskleidžia, kaip Vyriausybė per trumpą laiką atkūrė iki sovietų okupacijos

¹ *Girnius K.* Lemtingi 1941-ieji: Holokausto Lietuvoje prielaidų klausimu // *Naujasis Židinys-Aidai*. 2011, Nr. 2, p. 85.

veikusį administracinį aparatą, policiją, švietimą, išleido įstatymų ir potvarkių.

Negalima būtų paneigti, kad Sukilimas buvo reikalingas ir jis būtų įvykęs bet kuriuo atveju. Antra vertus, esminis istoriografijoje keliamas klausimas yra susijęs ne su pačiu lietuvių siekiu atkurti nepriklausomybę (išimtis būtų daugelis šiandieninės Rusijos istorikų darbu), bet lietuvių ir žydų santykiai pirmosiomis karo dienomis ir savaitėmis bei Laikinosios vyriausybės reakcija į vokiečių organizuojamas žydų žudynes Lietuvoje.

Anot V. Landsbergio, Laikinoji vyriausybė šiuo metu yra kaltinama ne už jos atliktą darbą, bet už tai, ko ji nepadarė, pirmiausia, karo ir okupacijos nelaimės bei didžiąją Lietuvos žydų tragediją (p. 8). Vertindamas „Lietūkio“ garažo žudynes jis remiasi Berlyne duotomis direktyvomis, kuriose nurodoma išprovokuoti vietinių gyventojų pogromus ir tai daryti slapta, taip parodant, kad pogromus organizavo ir vykdė ne vokiečiai, bet lietuviai. Todėl apibendrinamas visą „Lietūkio“ garažo bylą ir šių žudynių nuotraukas, apkeliavusias viso pasaulio leidinius bei Holokausto memorialinius muziejus, V. Landsbergis daro išvadą: „Faktas, bet žinomoji fotografija pasirodė nesanti visai tikras faktas, o galimas montažas ir propagandos veiksnys“ (p. 12).

Negalima nesutikti, kad žydų žudynes Lietuvoje organizavo vokiečiai ir jų vaidmuo jose, anaipol, nebuvo vien „stebėtojų“. Antra vertus, nors vokiečiai ir organizavo Lietuvos žydų žudynes, lietuviai jose dalyvavo ir tarp jų buvo ne tik kriminalinio elemento, bet ir karininkijos bei išsilavinusių žmonių. Laikinoji vyriausybė šių žudynių viešai nepasmerkė ir nuo jų neatsiribojo. Tačiau kartu keltinas ir kitas klausimas: ar ministrų kabinetas šioms žudynėms, tiek kolektyviai, tiek kiekvienas asmeniškai, pritarė? Skaitant ministrų kabineto posėdžių protokolus, tokių abejonių kyla. Antai birželio 25 d. posėdžio protokole rašoma: „Partizanų veiklą stiprinti, bet iš partizanų kiek galima greičiau išskirti nepageidaujamą elementą, kurie pripuolamai yra prisiplakę.“² Kitos dienos posė-

² Lietuvos Laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai (1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.) / Pareng. A. Anušauskas. Vilnius, 2001, p. 11.

dyje kalbėta ir apie A. Klimaičio būrį, kuris, kaip pažymima, veikė ne drauge su Lietuvos ginkluotųjų pajėgų štabu³. Birželio 27 d. komunalinio ūkio ministrui Vytautui Žemkalniui-Landsbergiui pranešus apie žiaurias žudynes „Lietūkio“ garaže, ministrų kabinetas pažymėjo, jog „šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendro neturi nei su Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų Štabu, nei su Laikinoja Lietuvos vyriausybe“⁴. Galiausiai paskutiniame, rugpjūčio 5 d., posėdyje J. Brazaitis, apibendrinamas visą Vyriausybės darbą, teigė: „Apskritai, nuo visuomenės vyriausybė buvo atskirta, ji neturėjo priemonių apie save formuoti opinijos. Bet kokių ekscesų, kaip pvz., Kaune ir provincijoje vykstančių žydų egzekucijų, neturėdama savo priemonių, negalėjo vyriausybė pozityvia prasme paveikti.“⁵ Buvo bandymų ir tiesiogiai kalbėtis su vokiečiais. Savo atsiminimuose krašto apsaugos ministras gen. Stasys Raštikis mini, kad jo namuose lankėsi rabinas Sniegas ir advokatas Goldbergas, prašydami palengvinti jų padėtį gete. S. Raštikis susitiko su Kauno karo lauko komendantu gen. von Pohliu bei gen. von Roques. Pokalbių metu S. Raštikis išreiškė vyriausybės nepasitenkinimą dėl persekiojamų ir naikinamų žydų, tačiau vokiečiai teatsakė, jog „visa ši akcija greit baigsis“⁶.

Daug nesutarimų kyla ir iš to, jog Vyriausybės posėdžių protokolai yra trumpi, dažnai lakoniški, todėl kai kuriuos sprendimus ir ministrų kabineto intencijas galima interpretuoti įvairiai. Istorikai nesutaria dėl birželio 30 d. posėdyje minimo „koncentracijos stovyklos“ steigimo. Alfonsas Eidintas teigia, kad „koncentracijos stovykla“ reikėtų laikyti VII fortą⁷. Kęstutis Girnius, atsižvelgdamas į skiriamų etatų skaičių (21 karys), mano, jog buvo planuojama kurti mažą stovyklą⁸. O aptariamo

³ Ten pat, p. 15.

⁴ Ten pat, p. 18.

⁵ Rezistencijos pradžia: 1941-ųjų Birželis: dokumentai apie šešių savaičių Laikinąją Lietuvos Vyriausybę / Sud. V. Landsbergis. Vilnius, 2012, p. 26.

⁶ Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos, t. II. Vilnius, 1990, p. 305–307.

⁷ Eidintas A. Žydai, lietuviai ir Holokaustas. Vilnius, 2002, p. 205.

⁸ Girnius K. Dar apie 1941 m. – atsakymas

leidinio įvade V. Landsbergis teigia, kad kalbėta buvo apie getą (p. 18).

Nesutarimų kyla ir dėl „Žydų padėties nuostatų“, datuojamų rugpjūčio 1-ąja. Prof. V. Landsbergis savo įvadinėse pastabose abejoja dėl jų autentiškumo. Jis remiasi knygoje pateikiamu J. Brazaičio liudijimu, jog tai yra falsifikatas (p. 17–18). Šių nuostatų priėmimą neigė ir teisingumo ministras Mečislovas Mackevičius, tiesa, pažymėjęs, kad projektas buvo svarstomas, tačiau pačių vokiečių atmetas. Savo laiške dr. Domui Jasaičiui jis mini, jog gen. von Pohlis reikalavo dėl fronto užnugario saugumo uždaryti žydus į getą. Kauno komendantui pulk. J. Bobeliui pareiškus, kad žydai yra Lietuvos piliečiai ir nėra tokio įstatymo, Pohlis pareikalavo tokį įstatymą priimti. Vidaus reikalų ministerija paruošė nuostatus, juos apsvarsčius ministrų kabinete, J. Bobelis juos pristatė gen. Pohlis štabui, tačiau juos vokiečiai atmetė, pareiškę, jog žydų klausimą jie patys sutvarkysia⁹. Taigi, anot M. Mackevičiaus, nuostatai buvo svarstomi, tačiau jie galėjo būti ir nepriimti.

Klausimų kelia ir kai kurios kitos prof. V. Landsbergio pastabos bei teiginiai. Antai, dokumentų rinkinio įvade teigiama: „LAF skelbė ir nepriklausomybę, ir smerktinų ideologinių antisemitinių pareiškimų, kurie nūnai lengva rašančių ranka priskiriami Vyriausybei“ (p. 7). Nors nereikėtų hiperbolizuoti atsišaukimų reikšmės pagrindžiui Lietuvoje, maža to, daryti tiesioginių sąsajų tarp jų ir Lietuvoje vykusių žydų žudynių, vis dėlto dau-

gelis šių antisemitinių atsišaukimų buvo pasirašyti LAF vardu, kuris ir iškėlė Laikinąją vyriausybę. Šiuos atsišaukimus būtina tirti ir galbūt apie jų kilmę, autorystę bei tikslus būtų galima daugiau sužinoti, plačiau panagrinėjus Berlyno LAF ir Kazio Škirpos veiklą, jo ryšius su vokiečių valdžios ir saugumo pareigūnais, apie kuriuos šiuo metu mes daugiausia žinome tik iš paties K. Škirpos parašytų atsiminimų.

Taip pat būtų galima nesutikti su pastabomis apie denacionalizacijos įstatymus: „Iš tikrųjų visų „buržujų“ ir „buožių“ turta atiminėjo, nacionalizavo sovietinis okupantas; Laikinoji Vyriausybė iš dalies grąžino ar stengėsi jį grąžinti, užbėgdama už akių naujam atimančiam okupantui ir išskirdama iš savininkų ne vien žydus kaip Vokietijoje“ (p. 13). Turtas buvo nacionalizuotas sovietų okupacijos metais, tačiau skelbiant denacionalizacijos įstatymus buvo pradėtos daryti išlygos. Šiuose įstatymuose teigiama, jog „nacionalizuotas žydų, svetimšalių ir kitų fizinių ir teisinių asmenų, aktyviai veikusių prieš lietuvių tautos interesus“ turtas yra negrąžinamas, o pačių kompetenciją spręsti, kas tie asmenys, veikę prieš lietuvių tautos interesus, Vyriausybė priskyrė sau: „<...> išvardintų asmenų sąvokas nustato Ministrų Kabineto instrukcija.“¹⁰ Tokie ministrų kabineto žingsniai rodo bandymą krašto administravimo funkciją priskirti sau, antra vertus, pati tokių įstatymų formuluotė atskleidžia tiek jų diskriminacinį pobūdį, tiek bandymą „flirtuoti“ su naciais.

Apibendrinant galima teigti, kad šis Laikinosios vyriausybės dokumentų rinkinys yra gynybinė reakcija į Vyriausybės kritiką ir prof. V. Landsbergio bandymas priminti apie kai kuriuos dokumentus, kuriuos istorikai žino. Antra vertus, norėtūsi tikėti, jog šis leidinys paskatins istorikus naujiems tyrimams ar diskusijai, kuri leistų pagrįsti arba paneigti tiek kai kurias V. Landsbergio keliamas abejones, tiek sukilimo kritikų teiginius ir taip priartėti prie nuoseklesnio pasakojimo apie sukilimą ir Laikinąją vyriausybę.

L. Donskiui // Delfi.lt, 2010 09 06. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/article.php?id=36203695>

⁹ *Kuodytė D.* Vieno dokumento istorija ir ne tik... // *Genocidas ir rezistencija*. 2000, Nr. 2, p. 135–138. „Žydų padėties nuostatų“ autentiškumu abejoja ir daugelis istorikų, nagrinėjusių dokumento turinio bei saugojimo istoriją, žr.: *Balčiūnas J. V.* Laikinoji vyriausybė ir žydai: Sovietinė propaganda tebesinaudoja nacių talka // *Aidai*. 1974, Nr. 9, p. 415–418; Šepetys *N.* Kova dėl istorijos: nenutylėti ir nenukalbėti // *Naujasis Židinys-Aidai*. 2001, Nr. 6, p. 295–300; *Skrupskelis K.* Sukilimo dokumentai // *Kultūros barai*. 2001, Nr. 11, p. 87–92.

¹⁰ Plg. Lietuvos Laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai (1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.) / Pareng. A. Anušauskas. Vilnius, 2001, p. 99.

RECENZIJOS RECENZIJA

Stanislovai, man pasirodė, kad tiek Tu, tiek Vytautas Landsbergis su savo leidiniu neatsižvelgiate į kontekstus: visa audra yra kilusi dėl Birželio sukilimo ir Laikinosios vyriausybės vadovo Juozo Brazaičio-Ambrazevičiaus perlaidojimo, kuris traktuotinas kaip dar vienas oficialus apdovanojimas (čia kol kas nekeliu klausimo, kaip J. Brazaitis-Ambrazevičius 2005 m. buvo apdovanotas šiuolaikinės Lietuvos Respublikos Vyčio Kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi ir kodėl tada nekilo tokia audra). Pritardamas visiems argumentams, kuriuos neseniai pateikė Vidmantas Valiušaitis¹¹ dėl J. Brazaičio-Ambrazevičiaus, ypač dėl to, kad JAV Kongreso ekspertai nerado priekabių, o priešingai – išbraukė J. Brazaitį (kaip ir mažiau garsų J. Šlepetį) iš Jungtinės Valstijose gyvenančių nacių karo nusikaltimais įtariamųjų sąrašo. Ir apie tai J. Brazaičiui pranešė 1975 m. sausio 13 d. išsiųstu laišku Kongreso Teismų komiteto Imigracijos, pilietybės ir tarptautinės teisės pakomitečio pirmininkas Joshua Eilbergas: „Tai padaryta remiantis Imigracijos ir natūralizacijos tarnybos sprendimu, kad nėra šių asmenų antisemitinės arba pronacistinės veiklos įrodymų. Tikiuosi, kad šis dokumentas padės dviem minėtiems vyrams ir jų draugams išsivaduoti iš suspaudimo ir nevilties dėl jiems iškeltų kaltinimų.“

Tačiau aš visada ir, tikiuosi, nuosekliai laikiausi pozicijos, kad 1941 m. birželis yra „minų laukas“ ir vienos minos nukenksminimas vis tiek neleidžia į šį lauką eiti be specialios ekipuotės. Tai yra nusikaltimas, kur kas didesnis nei, palyginkime, neprišęgti automobilio saugos diržo, už ką šiandien griežtokai baudžiama. O kas ta speciali ekipuotė? Tai pasiruošimas kiekvienu specialiu klausimu: LAFo atsišaukimų autentiškumo ir antisemitizmo klausimas, „Lietūkio“ garažo žudynių sumanytojai ir vykdytojai, Birželio sukilimas ir baltaraiščiai (vienas iškalbingas liudijimas: „ne visi baltaraiščiai

¹¹ Valiušaitis V. Išsivaduoti iš suspaudimo ir nevilties // Lietuvos žinios. 2012, gegužės 17. Prieiga per internetą: <http://www.lzinios.lt/Komentarai-ir-debatai/Issivaduoti-is-suspaudimo-ir-nevilties>.

buvo žydšaudžiai, bet visi žydšaudžiai buvo baltaraiščiai“), ar tikrai pradžioje buvo šaudomi tiktai sovietiniai aktyvistai, Laikinosios vyriausybės vadinamieji „žydų nuostatai“ etc., etc. O juk dar yra ir bendresnių klausimų, kuriems reikia teorinio išmanymo ir lyginamųjų studijų: kaip apskritai atsiranda reikšmingų įvykių vertinimų kaip „istorinės klaidos“ ar „didvyriškumo“? Ir apskritai, ar šis leidinys artina pozicijas, ar ne? Ar manai, kad jame yra dokumentų, kurių nežinojo Tomo Venclovos pusė? Ir kodėl ši pusė nesidžiaugia tokiu aiškiu, anot Landsbergio, sukilimo tikslu – parodyti, kad vokiečiai įžengė ne į Sovietų Sąjungą? Kažkodėl viena puiki Lietuvos draugė ir lietuvių poezijos vertėja į vokiečių kalbą vis tiek šį sukilimą vadina „keistu jūsų sukilimu“. Privačioje diskusijoje kažkaip nesuradau žodžių smarkiau paprieštarauti, kad sukilimai prieš bėgančius, šaudant jiems pavymui, žinant, kad tuoj reikalą vis tiek išspręs naciai, nėra didelis heroizmas. Kaip ir apskritai visa vyriausybės veikla nėra joks heroizmas, jeigu apie ją geriausiu atveju tesugebama pasakyti, kad ji atlikusi pusę darbo – atkūrusi Lietuvos valstybingumą ir parodžiusi, kad Lietuva – ne SSRS, nors kartu pripažįstama, kad kitu klausimu – Holokausto – Vyriausybė buvo bejėgė. Tad ir grįžtame į pirmą teiginį: už bejėgystę (kai kurių manymu – neatleistiną), ar kas nors ką nors apdovanoja, net jeigu ir turima kitose srityse nuopelnų?

Todėl ir kelčiau klausimus V. Landsbergio leidiniui: ar jis padeda kontrargumentuoti Tomo Venclovos „istorinės klaidos“¹² koncepcijai? Dar

¹² Klasikiniame savo tekste „Žydai ir lietuviai“ (1975 m.) T. Venclova teigė: „<...> laikinoji Vyriausybė varė su vokiečiais painų ir nepasisekimui pasmerkta žaidimą“. Žr. *Venclova T. Vilties formos. Eseištika ir publicistika*. Vilnius, 1991, p. 135. Santaros-Šviesos konferencijoje 2010 m. birželio 27 d. skaitytame pranešime T. Venclova 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės įtraukimą į gerbtinų tradicijų skaičių pavadino klaida, kurią reikia ištaisyti, nes LLV „pakenkė Lietuvos prestižui labiau negu kitas Lietuvos priešas“. Pranešimo tekstas publikuotas: *Venclova T. Aš dūstu* // *www.bernardinai.lt*, 2010, liepos 14. Vertimas į anglų k.: *Venclo-*

geriau būtų, kad padėtų įtikinti – parodant T. Venclovai jam nežinomus dalykus. Ar yra leidinyje nežinomų dalykų? Man svarbiausias trūkumas – vienas puikiai Tau žinomas dokumentas, apie kurį rašei savo magistro darbe. 1941 m. kovo 19 d. LAFo atsišaukimas iš Berlyno „Brangūs vergaujantieji broliai“, kurio antrajame punkte sakoma: „Kaip jau minėjau, Lietuvos išlaisvinimo valanda čia pat. Prasidėjus žygiui iš vakarų jūs apie tai, tą pačią minutę būsite painformuoti per radiją ar kitu būdu. Tuo momentu pavergtos Lietuvos miestuose, bažnytkaimiuose ir kaimuose turi įvykti vietiniai sukilimai arba tikriau sakant valdžios perėmimas į savo rankas. Tuojau reikalinga suimti vietinius komunistus ir kitokius Lietuvos išdavikus, kad nei vienas neišvengtų atpildo už savo veiksmus. / Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą.“¹³

Aišku – tai ne birželis, tačiau vis tiek keltinas klausimas, koks jo santykis su birželio realijomis? Ar įmanoma aiškintis Birželio sukilimą ir Laikinąją vyriausybę be jų ištakų LAFe? Taigi, kaip vertinti dokumento priedašą skliausteliuose: „Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą.“? Aišku, dėl šio sakinio, regis, tiek tekstologiniu, tiek loginiu požiūriu galima būtų grįsti mintį, kad tai – iš viso dokumento konteksto iškrintantis teiginys. Tačiau ir be šio sakinio dokumentas nėra jau toks nekaltas (yra ir kitas, Tau vėl puikiai žinomas šio dokumento variantas be priedašo skliausteliuose¹⁴). Juk šeštame punkte sakoma: „Jau dabar „painformuokite“ žydus, kad jų likimas aiškus, todėl kas gali tegu jau šiandien nešdinasi iš Lietuvos, kad nebūtų bereikalingų aukų.“

va T. I'm Suffocating. Prieiga per internetą: <http://www.holocaustinthebaltics.com/2010July14TomasVenclovaTransGeoffVasil.pdf>

¹³ Truska L, Vareikis V. Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje (XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis). Vilnius, 2004. Dokumento faksimilė publikuojama p. 264 iš Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA), f. 3377, ap. 48, b. 712, l. 212.

¹⁴ Jis publikuotas ten pat, p. 265. Dokumento faksimilė iš LCVA, f. R-756, ap. 6, b. 555, l. 4.

Kaip žinoma, dokumento ištraukos, tačiau su priedašu skliausteliuose, buvo paskelbtos jau sovietmečiu¹⁵, todėl natūraliai jis galėtų būti laikomas NKVD provokacija ir gal pasiteisinimo motyvu minėtai ignorancijai. Vėliau jį publikavo V. Brandišauskas¹⁶, o L. Truska pateikė ir šio sakinio skliausteliuose vertinimą kaip LAFo atsišaukimo platintojų priedašą¹⁷. Tačiau bendra išvada vis tiek būtų tokia: iki šiol per dvidešimt Nepriklausomybės metų šis dokumentas buvo taip spengiančiai nutylimas¹⁸ (ir netgi sintezėse, kurių tikslas turėtų būti bendras visą problematiką įvertinančio vaizdinio sukūrimas), kad jo paprastai nežino net istorikai, ypač specialiai netiriantys šios temos, liūdnei pokštaujantys apie voveraitę ir žydą. Pokštas tampa nebejuokingas, kai šis dokumentas pristatomas vos ne kaip pagrindinis šaltinis tiek kalbant apie Holokaustą Lietuvoje¹⁹, tiek apie Birželio sukilimą²⁰. Kai kas angliškame vertime net nuima skliaustelius ir dirbtinokai sujungia antrą ir šeštą punktus. Tada ši pastraipa atrodo dar kraupiau: „As promised on an earlier occasion, the hour of liberation is now imminent. You will be notified, either by radio or

¹⁵ Masinės žudynės Lietuvoje. Vilnius, 1965, p. 49–50.

¹⁶ Žr. Brandišauskas V. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09). Vilnius, 1996, p. 151–152.

¹⁷ Žr. L. Truskos vertinimą: Truska L., Vareikis V. Holokausto prielaidos..., p. 93.

¹⁸ Tiesa, paskutiniu metu į šį dokumentą jau atsižvelgiama. Žr.: Girnius K. Dar apie 1941 m. – atsakymas L. Donskiui // www.Delfi.lt, 2010, rugsėjo 6; Vasiliauskaitė N. Apie 1941-uosius, žyodus ir „mus“ // www.Delfi.lt, 2010, rugsėjo 14 d.

¹⁹ Užtenka „Google“ paieškos langelyje surinkti frazę „March 19, 1941, the L.A.F.“, kad įsitikintume šio dokumento žinomumu. Žr., pavyzdžiui: Arad Yitzhak. The Holocaust in the Soviet Union. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009 p. 92 (leidinio ištraukos prieinamos internete: <http://books.google.lt/books?id=DqAb5tY4Ai8C>); Levin Dov. The Litvaks – A Short History of the Jews in Lithuania. Jerusalem: Yad Vashem, 2000, p. 198 (leidinio ištraukos prieinamos internete: <http://books.google.lt/books?id=p23svLo1f0MC>).

²⁰ Žr. kad ir: June Uprising in Lithuania. Prieiga per internetą: http://en.wikipedia.org/wiki/June_Uprising_in_Lithuania.

*other means of communication once the campaign has started. As soon as this announcement is made you must take to the streets in cities, towns, and villages throughout occupied Lithuania and seize control of government. All local communists and other traitors must be arrested without delay. **Such traitors will only be pardoned if they can prove they killed at least one Jew.** You must warn the Jews now that their fate has been sealed. Those who have the opportunity to leave Lithuania should do so without further delay, and thus avoid the need for unnecessary casualties. Make sure you confiscate all their property and possessions as soon as you take control so that nothing is left unaccounted for.*²¹ Tad šiandien šio dokumento nekomentavimas aptariamame leidinyje (bent jau jo įvade) yra absoliučiai nesuprantamas. Juo labiau, kai Tu išsiaiškinai, kad tai negali būti NKVD falsifikatas – dokumento turinys rezistentams buvo žinomas 1941 m. pavasarį.

Reikia aiškintis ir kitus dalykus – kodėl Laikinoji vyriausybė neišreiškė pozicijos ne tik dėl

²¹ *Melamed Joseph A.* The deadly incitement against Lithuanian Jewry during WW2: Lithuanian Activist Front (L.A.F.). Prieiga per internetą: http://www.lithuanianjews.org.il/HTMLs/article_list4.aspx?C2014=14406).

„Lietūkio“ garažo, bet ir apskritai dėl Holokausto? Ar čia garbę padeda išlaikyti nerezultatyvūs S. Raštiko pokalbiai su nacių veikėjais? Šiuolaikiniai N. Šepečio ar A. Anušausko tyrimai parodė, kad net komplikuose bylose galima pasiekti didesnio aiškumo – Kybartų gestapo agentai, 1940 m. tapę komjaunuoliais, 1941 m. birželį „Lietūkio“ garaže įrodė, kad jie ne išdavikai?! Kad ir kaip ten būtų, jei žinome, kad „Lietūkio“ garažas buvo gestapo ir Klimaičio provokacija, vis tiek nežinia, kiek vandens turės nutekėti, kad žydams Birželio sukilimas nesiasocijuotų su Holokausto pradžia.

Taigi, bendriausias klausimas: ar V. Landsbergio leidinys artina pozicijas, ar tolia? Kol kas nežinau, nes Tu tokio klausimo nekeli. O derėtų. Derėtų atsakyti ir į paprasčiausią klausimą – kas leidinyje yra naujo? Viliuosi, kad tai nėra vien Laikinosios vyriausybės pozicijų „išteisinimo“ dokumentai. Kurių iš šių dokumentų neįvertina Laikinosios vyriausybės kritikai, ir atvirkščiai: kas šiame dokumentų rinkinyje yra nutylėta iš Laikinosios vyriausybės apologetinių pozicijų?

Kai manęs redakcija paklausė, kaip vertinu Tavo darbą, kurį Tau pats pasiūliau, pasakiau, kad įdėmiai perskaitysiu. Iš to išėjo visas tekstas, kurį redakcija siūlo publikuoti greta. Manychiau, kad gal tada derėtų publikuoti ir Tavo atsakymą į mano recenzijos recenziją. Kaip manai?

Alfredas Bumblauskas

ATSAKYMAS PROF. ALFREDUI BUMBLAUSKUI

Nesistengsiu polemizuoti dėl Juozo Brazaičio perlaidojimo. Manau, jog tokios ir panašios istorijos įprasminimo iniciatyvos (susijusios ne tik su sukilimu ar Laikinąja vyriausybe) yra politikų daromos skubotai, dažnai to net plačiau nepristačius Lietuvos visuomenei ar tarptautinei bendruomenei, todėl ir diskusijos apie patį perlaidojimą viešojoje erdvėje turėjo vykti *prieš*, o ne *po*. Vis dėlto Jūsų pastabos man leidžia praplėsti ir patikslinti savo teiginius, todėl tikiuosi, kad skaitytojui tai leis geriau suprasti, kokios iš tikrųjų buvo mano intencijos ir kokius klausimus bei problemas keliu.

Nemanau, jog Vytauto Landsbergio parengtas dokumentų rinkinys turės didesnės įtakos Tomo Venclovos nuomonei, lygiai taip pat nemanau, kad poeto argumentai keistų profesoriaus pažiūras. V. Landsbergio publikuoti dokumentai nėra naujiena, antra vertus, jie taip pat dažnai apeinami sukilimo kritikų, kaip ir apologetų nutylimi antisemitiniai LAF atsišaukimai ar tamsiosios sukilimo pusės. Tiek sukilimo, kaip „kovos dėl gyvybės“ (V. Landsbergis), tiek „istorinės klaidos“ (T. Venclova) koncepcijų egzistavimas rodo, kad iki šiol gyvuoja dvi priešingos interpretacijos, kurioms iki galo pagrįsti dažniausiai pritrūksta faktų²². Tai liudytų ir Jūsų įvardytas Birželio sukilimo „minų laukas“, kuris istorikų dar nėra iki galo „išminuotas“.

Šiuo atveju tiek sukilimo apologetai, tiek kritikai dažnai daro apibendrinančias išvadas, užuot laikęsi „aukso vidurio“ taisyklės, apie kurią kalbėjo Saulius Sužiedėlis²³. Teiginys, kad visi sukilėliai buvo nacių kolaborantai ir žydšaudžiai, yra tiek pat klaidingas, kiek ir pasakymas, jog visi žydai buvo komunistai. Sukilime galima rasti tiek herojišku-

mo, tiek tamsiųjų pusių. Todėl vargu ar galėtume Pilypą Narutį ar Leoną Prapuolenį pavadinti „nacių kolaborantais“, kaip ir Bronį Norkų ar Juozą Barzdą – „tautos didvyriais“.

Dar sunkiau vertinti Laikinosios vyriausybės veiklą. Nesutikčiau su Juozo Brazaičio ir Jozefo Tiso vyriausybių sulyginimu, kurį daro Tomas Venclova. Šešerius metus Slovakiją valdžiusi J. Tiso vyriausybė buvo pripažinta nacistinės Vokietijos, lygiai taip pat ji oficialiai bendradarbiavo su naciais ir tarėsi dėl Slovakijos žydų eksterminacijos. O Laikinoji vyriausybė vokiečių buvo izoliuota ir neturėjo didesnės įtakos nei krašto administravimui, nei juo labiau žydų padėčiai Lietuvoje. Antra vertus, negalima teigti, kad Vyriausybė nepadarė klaidų. Pirmiausia, ji nepasmerkė Lietuvoje vykdomų žydų žudynių viešai. Lygiai taip pat sutinku su Vyriausybei sakoma kritika, jog, priimdama denacionalizacijos įstatymus, ji ėmė daryti išlygas ir nesilaikė lygybės principo.

Dėl atsišaukimų. Sutinku su Jumis, jog vertinant Birželio sukilimą, LAfo atsišaukimų ar programinių dokumentų negalima nutylėti, juos būtina komentuoti. Šiuose dokumentuose esantys antisemitiniai teiginiai yra smerktini ir tikrai nekelia pasididžiavimo. Lygiai taip pat sutinku, kad jų atsiradimo ir autentiškumo klausimus reikia toliau tirti, o teigiant, jog tai buvo nacių ar NKVD provokacija, nurodyti ir konkrečius faktus. Deja, to nepadaro nei vieni, nei kiti. Šiuo atveju nesutikčiau su daugeliu užsienio autorių ir tais Lietuvos istorikais, kurie šiuos atsišaukimus pateikia kaip įkaltį ir paaiškinimą, kodėl tiek daug lietuvių dalyvavo vokiečių organizuotose masinėse žydų žudynėse Lietuvoje ar už jos ribų²⁴. Mano manymu, tai taip

²² Apie šiuos du diametraliai priešingus pasakojimus prieš daugiau nei dešimtmetį rašėte ir Jūs, žr. *Bumblauskas A. Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigmų kontekste* // LKMA metraštis. 1999, t. 14, p. 253–264.

²³ 1941 metų sukilimo baltosios dėmės: pokalbis su Saulium Sužiedėliu // Lietuvos žydų žudynių byla / Sud. A. Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001, p. 460–486.

²⁴ Plg. *Truska L. Ir atleisk mums mūsų tėvų ir senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m.* // *Min. veik.*, p. 666–682; *Gasparaitis Siegfried.* „Verrätern wird nur dann vergeben, wenn sie wirklich beweisen können, daß sie mindestens einen Juden liquidiert haben“. Die „Front Litauischer Aktivisten“ (LAF) und die antisowjetischen Aufstände 1941 // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft.* 2001, H. 10, S. 895–897.

pat labai primityvi versija, kuri nieko nepasako nei apie lietuvių kolaboravimo mastą ar Holokaustą Lietuvoje, nei apie buvusias pagrindžio nuotakas sovietų okupuotoje Lietuvoje. Taip sakau, nesiremdamas lietuvių istorikų teiginiais, kad šie atsišaukimai nebuvo masiškai paplitę pagrindyje, dėl jų taip pat galima diskutuoti, bet, pirmiausia, žvelgdamas į visa tai per žmogaus moralės prizmę. Manyčiau, jog antisemitinių pažiūrų besilaikę žydšaudžiai dalyvavo žydų žudynėse nepaisant to, ar jie šiuos atsišaukimus buvo skaitę, ar ne. Jie buvo nusikaltėliai. Kartu kelčiau ir kitą klausimą: ar teisuoliai, padėję žydams ir juos gelbėję, paskaitę šiuos antisemitinius atsišaukimus, būtų pasielgę / pasielgę kitaip ir nususuko nuo aukų? Taip pat, manyčiau, ne.

Nesiekiu sukilimo ar Vyriausybės heroizuoti ar teisti. Tiek heroizavimas, tiek moralizavimas čia tik apsunkina bandymus objektyviai įvertinti visus šiuos įvykius ar išgilinti į abiejų pusių teiginius, tarp kurių galima rasti ir pelų, ir grūdų. Mano manymu, tik šių dviejų konfrontuojančių interpretacijų dialogas leistų jas abi priartinti prie tikrovės. Nors toks pasakojimas, greičiausiai, su-

silauktų nemažos tiek vienu, tiek kitų kritikos, kita vertus, jis leistų pagrįsti ir atmesti daugelį šiandien vyrąjančių teiginių tiek apie sukilimą, tiek apie Laikinąją vyriausybę.

Galiausiai grįžtu prie pirminių Jūsų klausimų – kas šiame dokumentų rinkinyje yra naujo, kas jame nutylėta ir į ką verta atkreipti dėmesį? Mano manymu, šiame rinkinyje pateikti dokumentai yra gerai žinomi istorikams, turbūt, ir kitiems žmonėms, kurie bent šiek tiek yra susipažinę su šia tema. Šie dokumentai pirmiausia pažymi rezistencinę sukilimo pusę, tačiau vargu ar jie leis pagrįsti ar paneigti tuos klausimus ir teiginius, kurie yra dažniausiai keliami tiek istoriografijoje, tiek viešose diskusijose. Dėl to mano atsakymas į Jūsų klausimą, ar šie dokumentai leis suartinti du esamus naratyvus apie Birželio sukilimą, taip pat būtų neigiamas. Manyčiau, kad toks suartėjimas įvyktų tik tuomet, jei būtų atsisakyta pokario lietuvių išeivijoje kles-tėjusio nepatogių tiesų nutylėjimo, sovietmečiu atsiradusio ir plačiai pasklidusio demonizavimo, ir pereita prie ramaus ir objektyvaus kalbėjimo. Tik taip būtų tinkamai įvertintas lietuvių laisvės siekis ir reikiamai pagerbtos Lietuvos žydų aukos.

Stanislovas Stasiulis